

СЕМАНТИКА И ФУНКЦИЯ НА ГАТАНКИТЕ

Светла Дживтерева

Научен център за фолклор и литература „Св. Димитър Басарбовски” – Русе

Гатанката, подобно на думата, е знак за определен предмет, явление или ситуация. Произходът ѝ се свързва с употребата на иносказанието и табуизирането на проявите на свещеното. Логиката на загатването е подчинена на вътрешната логика, присъща на сферата от сакрални знания. Това е по същността си кодиране със средствата на метафоричния образен език, като естествено трябва да се отчита принципното различие на метафората в гатанките, в сравнение с поетичните тропи.

„Това, което за нас не е нищо повече освен метафора, която би било нелепо да разбираме буквално, е представлявало в съзнанието на средновековните хора в качеството на символи зримият образ на незрими същности.”¹

Би трябвало да се отчете също така минималната роля на логиката и досещането при отгатването. Гатанката не цели провокация към интелекта на отгатващия. Чрез нея се регистрира онова, което му е предварително известно. Тя е форма на изпитание. Това предполага и първоначалното ѝ участие в посветителни обреди. Тълкуването ѝ е ситуативно обусловено. В рамките на обряда тя функционира като част от една цялостна система, която задава кодовете и образността, реализиращи се в текста на гатанката. С извеждането ѝ извън обряда постепенно отпада и нейното тълкуване в рамките на тази единна система, а оттам и възможността за вникване в дълбинната ѝ семантика.

Тук ще се разгледат няколко случая, които предоставят възможности за различно тълкуване на отговора на гатанката в зависимост от функциите, с които е натоварена.

Така например, съществуват двата възможни отговора на гатанката „Какво е това? – едно се бута, две се клатят”, задавана на бъдещите младоженци при сватбения обред. Единият е „пръстенът и обещите”. Заедно с това, съществува еротично тълкование, което отправя към друго решение – „phallos-ът и testis-ите”, а по-общо и към „future”. По този повод една от информаторките пояснява: „Това са подаръците на младоженеца за булката. То се разбира и други подаръци, де. Който е женен, той се сеца.”

Интерес представлява и гатанката с отговор „подница и връшник”: „Дедо баба натиска, мегю них живо писка” (вар. „Тетин тета притиска, децата им се радува”). Тук еротичният подтекст също подсказва семантична двуплановост на задаваната ситуация. Подницата и връшникът представят метафорично брачна двойка, която от една страна изгражда характерното за българската космогония представяне на небето като връшник, похлупващ земята, а от друга – реализира митологемата за брака между небето и земята.

Наличието на повече от един „верен” отговор е свързано с възможността за преминаване на границата между свещено и профанно. По същество, отговорът е един и същ, но осмислен по различен начин, тъй като характерът на отношенията между елементите на загатваната ситуация се променят при преминаването на тази граница. По този начин двата отговора са едновременно тждествени и противоположни. Двата семантични плана могат да бъдат заложили още в текста на гатанката. Пътят, например, е загатнат по следния начин: „Крив съм, ляв съм, изправя ли се – небето стигам” (25-34)². Опозицията „крив и ляв път” и „изправен към небето” представлява именно такава тждествена и същевременно противоположна двойка. Единият от елементите на тази двойка е маркиран положително, доколкото „на езика на ритуала положителен, това е сакрален”³. В двойното тълкуване на пътя се съдържа възможността за преобразуването на хоризонталните посоки на света във вертикален път към небето по време на обряда.

Гатанката „Четири анчета и две топанчета, един звездоброец и един вадидушник” (25-58) има отговор „колата с воловете и остена и коларя”. Описателността на отгатката подсказва, че тук са загатнати не толкова самите обекти, колкото една ситуация, която ги поставя в определени отношения. За всеки от тях има отделни гатанки, които опосредствано се визират чрез използваната тук обредност. Воловете са наречени „топанчета”, а тъпанът в гатанките е „Одран вол по поле рика” (35-63). Волът от своя страна се описва по следния начин: „Тюрлей, барлей, на четири свирки свири, кога порасне, земята преорава, кога умре, оро заиграва” (10-52). Онимът „тюрлей” (вар. „тилилей”) и играенето на хоро извикват асоциация с „Отвѣдния свят” (срвн. „гора тилилейска”) и обредната употреба на тъпана. Остенът е наречен „звездоброец”, тъй като в гатанките, които го визират, той „Денем кръв пие, нощем брои звездите”. Опозицията „денем” – „нощем” задава двойното му тълкование – едновременно като битов уред и като ориентирана вертикално Световна ос. Коренът на думите „ос” и „остен” е един и същ. В исторически план той произлиза от праславянската S-основа, към която се числят думи, имащи отношение към космогонията ⁴. В подкрепа на това може да се използва и българската етиологична легенда, според която небето се вдигнало нависоко, след като било промушено от копраля (остен). Тук тя е представена именно в ролята си на Световна ос.

В българските гатанки остенът е наречен още и „Тодоран” – название, с което се именува обикновено коминът („Тънък, тънък Тодоран на върха прокълван”). Коминът и остенът се дублират функционално в ролята си на Световна ос. Названието подсказва обвързването на описваната ситуация с Тодоровден, а оттам и с плеядния календар.

Към S-основи се числят и думите, назоваващи отделните части на колата, включително и колелата (колеса), загатнати в разглежданата гатанка „Четири анчета и две топанчета, един звездоброец и един вадидушник” като „анчета”.

Изведените междутекстови връзки говорят за използването на единна образност, чрез която се изгражда една космогонична картина – Световната ос, на върха на която е небесната кола, а коларят вадидушник е в ролята на пътник между световите и психопомп. И двата семантични пласта водят до един и същ „верен” отговор – колата с колелата, остенът и коларят. Тълкуването и осмислянето на загатването е обусловено, от една страна, от ситуацията, в която се задава гатанката (дали е част от обряда), и от друга, от отговарящия (от степента на неговата посветеност в сакралното знание).

Гатанката, като специфично отражение на определени религиозни възгледи, е форма на изпитание, свързано със степента на тяхното познаване. Тя кодира проявите на свещеното. Нейната естествена среда е обредът. С разпадането на религиозно-обредната система се губят специфичните ѝ функции и се профанизира тълкуването ѝ. Въпреки това, дълбинната семантика на гатанката остава в основата на нейния текст, така че семантичната реконструкция може да се осъществи само в контекста на разглеждането на цялостната митопоетична система.

БЕЛЕЖКИ

1. Гуревич, А.Я. Категории средневековой культуры. М., 1972, 265.
2. Гатанките са цитирани по изданието **Български народни гатанки**. Съст. Ст. Стойкова. С., 1984.
3. Мелетински, Е. Поетика на мита. С., 1995, 321.
4. Добрев, Ив. Произход и значение на праславянското консонантно и дифтонгично склонение. С., 1982.